

Etikkens kuperede terræn – etiske principper og etisk kompetence i socialt arbejde

Søren Engelsen, Regina Christiansen & Jakob Emiliussen

En praksisorienteret professionsetik er vigtigt i socialt arbejde. Med udgangspunkt i en filosofisk undersøgelse, som vi understøtter med kvalitativ analyse af interviews af ældreplejere, argumenterer vi i artiklen for, at et fokus på etiske principper i professionsetik for socialt arbejde er utilstrækkeligt. Vi må udvide fokusområderne for den normative professionsetik og gøre den besværlige vej til etikkens højere mål til selvstændigt emne. Vi må undersøge, hvad der skal til for at kunne navigere kvalificeret i etikkens kuperede terræn¹.

Nøgleord: Professionsetik, praksisnær etik, etiske principper, etisk situationsfornemmelse, etisk begrundelse.

Normativ professionsetik. Indskrænkning af feltet og metodiske bemærkninger

Den anvendelsesorienterede professionsetik, der undersøger de normative fundamentet for etisk praksis, bliver primært behandlet i filosofien. Systematiske filosofiske undersøgelser af normativitet udmønter sig oftest i almene, abstrakte teorier om, hvilke korrekthedsstandarder, der begrunder vores handlinger og arbejdspraksisser. I den normative moralfilosofi diskuterer man, hvad der nærmere kendetegner de korrekte normative målestokke for etisk og moralsk forsvarlige handlinger (Kagan, 1998). Her angiver man principper og fundamentale værdier, på hvilke man kan basere en anvendt etik, dvs. en etik der forsøger at håndtere virkelige etiske

problemfelter. Således er de normative etiske principper også i reglen fundamentet for den anvendte professionsetik

Vi undersøger i det følgende spørgsmålet om etiske princippers status for professionsetik i socialt arbejde. Den primære metode er brugen af filosofisk analyse, der tager form som en diskuterende præsentation af argumenter for og imod bestemte tilgange til professionsetikken. Med den filosofiske undersøgelse kan vi påvise argumenter for og imod forskellige fokusområder for professionsetik. Disse argumenter peger i retning af, at vi bør udvide vores emneområde i studiet af professionsetisk normativitet. Den filosofisk-teoretiske analyse informerer vi med fænomenologiske pointer samt eksemplificeringer fra et større kvalitativt studie, som vi foretog i 2018 i Vejle kommunes æld-

repleje (*Elderly wellbeing and alcohol – a tricky cocktail, Translated Protocol*, Emiliussen et al., forthcoming).

Etiske principper som udgangspunkt for anvendt etik

En typisk måde at bedrive anvendt etik på er en såkaldt *top-down*-etik: Her anvender man mere almene værditeoretiske og normative teorier om godt, ondt, rigtig og forkert på en given praksissammenhæng (Rachels, 1993; Singer, 1993). Dette kan man også kalde en principorienteret tilgang til anvendt etik. Med dette udgangspunkt ligger følgende tankegang til grund for professionsetikken: Etik og moral handler om det rigtige at gøre i livet og kan ikke blot forstås ved at skele til en given professions funktion og praksis-interne værdier. For at vide hvad det etisk rigtige er at gøre i de konkrete professioner, kan vi ikke nøjes med professionelle handlingskodekser og lovkrav. Vi må have nogle mere overordnede målestokke for rigtigt og forkert at holde os til. Disse kan vi f.eks. hente i de klassiske normative moralfilosofier såsom det pligtetiske kategoriske imperativ om at behandle individer som mål i sig selv og ud fra almengyldige handlegrunde (Kant, 2001) eller den utilitaristiske idé om at moralens målestok er velfærdsskabelse (Mill, 1998). Vi kan også supplere de handlingsorienterede normative teorier med inspiration i dydsetikken og tage afsæt i nogle etiske dyder, dvs. efterstræbelseværdige personlige egenskaber (Aristoteles, 2000), som man bør kultivere i en arbejdspraksis. Det kan være egenskaber såsom at være retfærdig og omsorgsfuld. Man kan på denne måde i den anvendte etik forsøge at påføre et praksisfelt en given normativ teori. Man kan f.eks. fra et pligtetisk perspektiv stille sig selv spørgsmålet: Hvordan lever vi i netop denne professionelle sammenhæng op til princippet om at behandle mennesker som mål i sig selv?

Man kan imidlertid også lade sig inspirere af mere end én normativ teori og henholde sig mere løst til etiske principper, der synes mest relevante for en given profession (Beauchamp, 2005; Childress, 1983). Således kan det være en professionsetisk strategi, at man for en given profession på det sociale område f.eks. gør følgende gældende: Vi bør optimere velfærd, udvise respekt for mennesker som mål i sig selv og fremme dyder såsom omsorgsfuldhed, lydhørhed og at være anerkendende. Disse principper må gå hånd i hånd i et reflekteret samspil som kriterier for korrekte handlinger og pejlemærker for den professionelle praksis. Om det ene princip eller det andet er mere fundamentalt bliver i denne optik ikke så afgørende, det handler om at kunne håndtere konkrete etiske problemstillinger ved at anvende de givne principper på konkrete situationer på en måde, der begrundes praksis eller er udgangspunkt for en kritik af selvsamme.

Behovet for situationsfornemmelse

Et ensidigt princip-fokus i anvendelsesorienteret professionsetik kommer dog til kort af flere årsager. Ét problem for en principorienteret professionsetik er, at der faktisk ingen konsensus er om, hvilket eller hvilke normative principper, der er vigtigst, heller ikke i forskningen (Dige, 2011, p. 157; Gert, 1990). Dermed er de etiske principper i fare for at blive nogle, man i kasuistisk stil ganske tilfældigt støtter sig til efter forgodtbefindende.

Et andet væsentligt problem er, at det i mange situationer ikke er givet, hvordan man konkret omsætter de abstrakte normative principper til praksis. Et eksempel er socialrådgiveren, der som god pligtetiker ønsker at behandle borgeren med værdighed, hvor borgeren er et mål i sig selv og ikke et middel. I denne situation kan socialrådgiveren

veren ikke finde konkret svar på, hvordan hun bør handle i netop denne situation ved blot at skele til det pligtetiske princip om, at ethvert menneske har krav på at blive behandlet med værdighed. For at etikken kan blive til praksis, kræver det fortolkning af og fornemmelse for situationen, ikke blot et blik for princippet. Der er stor forskel på, hvordan man kan behandle en ældre dame med demens, en ung mand med hjertesorger og en rocker i identitetskrise med værdighed. Situationer og folk er med andre ord forskellige, og at omsætte abstrakte principper til praksis kræver et blik for nuancerne i de givne sammenhænge.

Kløften mellem princip og praksis

John Stuart Mill er opmærksom på, at de abstrakte etiske idealer ikke uden videre kan benyttes i praksis. Han pointerer, at man ikke uden videre kan benytte det nytteetiske grundprincip, (det normative princip han selv promoverer om, at den rigtige handling er den, der tenderer at skabe *happiness*) til handleanvisning i dagligdagen. Han sammenligner etikkens praksisvilkår med det at finde vej (Mill, 1998):

“The proposition that happiness is the end and aim of morality doesn’t mean that no road ought to be laid down to that goal, or that people going to it shouldn’t be advised to take one direction rather than another.”

Ligesom det på færd fra A til B er hensigtsmæssigt at støtte sig til vejskilte undervejs, fremfor konstant at have sit endemål for øje, er det afgørende ikke konstant at have det abstrakte etiske mål i fokus. Til at hjælpe os gennem det kuperede terræn, der udgør vejen til etikkens mål, har vi mere specifikke kulturelle normer, dyder, leveregler mv. Ifølge Mill afspejler disse langt hen ad vejen menneskeheden kulturelt bundfældede er-

faringer med, hvilken praksis der på længere sigt er etisk hensigtsmæssig. Forsøger vi os konstant med nytteetiske kalkuler for at forsøge at regne ud, hvad der er optimalt at gøre, er det med andre ord suboptimalt for målet om at optimere lykke for flest mulige. Mill og andre konsekventialister fremhæver på denne måde, at det etiske grundprincip er et kriterium og abstrakt endemål for den rigtige handling, ikke nødvendigvis et vejledende handlingsprincip (Holtug, 2011).

Abstraktion fra det konkrete

Man kan argumentere for, at kløften mellem de ideelle mål og de konkrete handleanvisninger ikke kun angår konsekventialistiske teorier, men alle etiske principper. Uanset hvilket abstrakt rigtighedskriterium, vi fremhæver som etikkens målestok, må netop det forhold, at det er *abstrakt*, være begrænsende for dets handlingsvejledende karakter. En begrundelse for denne påstand kan vi hente i den fænomenologiske pointe om erfaringslivet, at ethvert tematiseret abstrakt princip i sidste instans er resultatet af, at man abstraherer fra noget mere konkret, man har erfaret, der ikke er nødvendig for en formal bestemmelse af princippet (Husserl, 1999). Dette gælder også, når man i sin praksisbevidsthed aktivt støtter sig til abstrakte etiske principper: Når man har et abstrakt princip i tankerne, abstraherer man uundgåeligt også fra træk ved den konkrete situation. Dvs., at et fokus på det etiske princip kan lede ens opmærksomhed væk fra bestemte træk ved situationen. I dagligdagen kan vi finde denne pointe eksemplificeret i mødet med en ’regelrytter’, der netop kan forstås som typen, der mister blik for det, som en situations detaljer synes at kræve af hende, fordi hun kommer til at se bort fra konkrete detaljer i situationen i og med hendes opmærksomhed på den abstrakte regel. Løgstrup formulerer diskrepansen mellem at fokusere på det ab-

strakte og på det konkrete som en pointe om, at etikken ikke kan have for ensidigt fokus på de regler, som vi gør gældende som normsættende i en given social praksis (Løgstrup, 1958). Den må tage udgangspunkt i konkrete nuancerede erfaringer, som vi kan gøre os ansigt til ansigt med de mennesker, hvis liv og levned vi har i vores hænder, og som de etiske regler egentlig handler om. Den tyske filosof og sociolog Max Scheler fremhæver med en lignende pointe, at en etik, der ikke tager udgangspunkt i et konkret erfaringsindhold, men tværtimod abstraherer fra det konkrete i sin forståelse af moral og etik, mister blikket for den unikke personlige forpligtelse. Etikens fordringer har med andres konkrete liv at gøre og relaterer til den etisk forpligtede selv som moralsk person (Scheler, 2007).

I socialt arbejde betyder det, at etikens emne er konkrete personer, ikke abstrakte regler. Og det betyder, at vi må have fokus på det, som reglerne skal gøre godt for, snarere end primært på reglerne selv. Vi må have fokus på den mening og den værdi, der i det hele taget gør etiske handlingsregler betydningsfulde. Fra et erfaringsnært perspektiv fremtræder de etiske imperativer således ikke via en abstrakt forståelse af principper, som vi bør påføre situationen: Etikens handlingsbud opstår gennem erfaringen af unikke situationer i møder med unikke personer i form af erfaringer af værdi og tilknyttede normative handlegrunde.

Vi skal ikke her forsvare en pointe om, at man nødvendigvis mister situationsforståelse, når man arbejder ud fra etiske principper. Vi kan sagtens tænke os en principfast person med blik for konkrete nuancer. Pointen er, at fokus på abstrakte principper nødvendigvis indebærer at abstrahere fra konkret erfaringsindhold og derfor gør én *tilbøjelig* til at miste blik for detaljerne. Man

mister med andre ord i sagens natur nemt 'føling med situationen', et udtryk der måske ofte skal tages bogstaveligt, idet der er gode argumenter for, at netop følelseslivet spiller en afgørende rolle i den etiske erfaringsdannelse i de nære relationer (Engelsen, 2016, 2018b; Ferran, 2008; Zagzebski, 2003).

Vigtigheden af at have sans for de praktiske nuancer, hvis man vil anlægge et kvalificeret etisk perspektiv i de konkrete praksissituationer, gælder måske særligt i socialt arbejde: Her står man altid i feltet mellem på den ene side en række både praksis-interne og -eksterne regler, som man er juridisk, jobfunktionelt og etisk forpligtet til at holde sig til. På den anden side har man at gøre med konkrete mennesker foran sig, som man ofte står i et asymmetrisk magtforhold til. De etiske problemstillinger, som vi møder i forskellige former for socialt arbejde, synes særligt at fordrer blik for detaljen for at kunne blive håndteret på forsvarlig vis. Ønsker en ældreplejer f.eks. at anvende et etisk princip om, at man bør behandle hver borger med anerkendelse og respektere hver beboer på plejehjemmet som et værdigt menneske med ret til selvbestemmelse, så er det ikke i princippet om at agere anerkendende selv, at plejeren kan finde svar på, på hvilken måde forskellige ældre anerkendes. Hertil kræves blik for de konkrete detaljer, f.eks. et solidt kendskab til beboerne. At manøvrere i det etiske terræn går på denne måde ikke restløst op i at have blik for det, man i lyset af principper og normer mener er det ideelle. Som en ældreplejer i et interview formulerer det om arbejdet med de ældres livskvalitet og sundhed, handler det snarere om at "finde ud af og navigere i det og finde ud af hvad skaber mening for den enkelte, og nogle gange gå lidt på kompromis med, hvad vi synes rent sundhedsfagligt, at der kunne være godt for dem" (personaleinterview, 'S', linje 33-45).

Princippernes vigtige funktioner

De etiske principper udgør normative retningslinjer, der forhindrer, at tilfældigheden råder i etikken. De kan begrunde praksis, og de kan bruges til at skabe en vis distance til arbejdet og reflektere kritisk. Dette kan være afgørende for at kunne sætte de konkrete problemstillinger, værdiperspektiver, normer, handlingsprocedurer og vilkår generelt i et større perspektiv (Engelsen, 2018a).

Derudover kan principperne have en vigtig identitetsfunktion for den professionelle. De kan bidrage til at skabe og opretholde en professionel identitet, der har betydning for arbejdsstrivsel og mening i arbejdstilværelsen. Denne identitet knytter sig til de værdier og det menneskesyn, der kan associeres med professionen. Pointen afspejles i et interview med en ældreplejer, der understreger, hvordan man i hendes profession som person må være åben og "ikke skal være dømmende inden man ligesom har lært personen [at kende]" ... " Det kræver meget rummelighed at møde så mange forskellige borgere" (Personaleinterview, 'B', linje 214 og 223). Man kan i arbejdet med mennesker se sit arbejde som ét, hvor man har et ansvar for at realisere social retfærdighed og værne om borgeres ret til værdighed og trivsel. Eksplícit formulerede principper og værdier kan understøtte denne eksistentielle dimension af professionsetikken, fordi de er tydelige og ofte alment anerkendte holdepunkter at hænge sin identitet op på. Det kan f.eks. være i form af idéer om, at man i sit arbejde bidrager til social retfærdighed; det kan være ved at tydeliggøre, at man i socialt arbejde har pligt til at respektere borgeres værdighed; det kan være et fokus på at være tolerant og åben for mennesker, der er anderledes end én selv; det kan være at man gør det klart, at man i sit arbejde har ansvar for at bidrage til borgeres velfærd og trivsel.

En tredje funktion etiske principper kan have er at tjene til psykisk aflastning. Kon-

flikter og problemstillinger i arbejdet med mennesker kan være svære og udmattende at håndtere. Man kan derfor komme til at lide af decideret etisk stres, dvs. stres fremkommet af etiske problemstillinger. Det er veldokumenteret, hvordan handlingsdilemmaer har store konsekvenser for fagprofessionelles velbefindende, f.eks. i form af udbrændthed og stres (Chris Lloyd, 2002). Der er flere elementer på spil, når man erfarer et etisk pres, men de centrerer sig typisk om forskellige værdier og handlegrunde, der bliver erfaret som værende i konflikt. Dette kan være psykisk drænende for de fagprofessionelle, der har pligt til og ansvar for at håndtere situationerne. Krydspres fra flere modsatrettede handlingsdiktater, funktionelle roller og begrænsede resurser til at gøre det, der erfares som bydende, kan skabe indre psykologiske konflikter, ofte i form af forventningspres, der er umulige alle at leve op til.

Et interview med en ældreplejer, 'R', eksemplificerer etiske retningslinjers aflastende funktion i en samtale om de tanker og følelser, der er involveret i forbindelse med spørgsmålet om, hvorvidt man nogle gange bør lave fysiske indgreb overfor beboere for at forhindre, at de skader sig selv: Plejeren 'R' holder på den ene side fast i beboerens principielle selvbestemmelsesret i situationer, hvor der ikke er fysisk selvskade involveret. Hun finder det ikke mindst grænseoverskridende for sig selv at skulle fastholde en beboer fysisk. På den anden side giver hun samtidig udtryk for, at hun ikke er helt overbevist om, at det ikke er omsorgssvigt at lade stå til overfor en beboer, der bestemmer for sig selv, at han vil leve på en måde, der er stærkt uhygiejnisk (Personaleinterview, 'R', Linje 392-427). Pointen er ikke her vurdere, hvad der er det etisk korrekte at gøre i en sådan situation, men blot konstatere at 'R' håndterer denne etiske konflikt, som hun erfarer i sit arbejde, ved simpelthen at henholde sig til de gældende etiske regler. Med dem kan

hun forsikre sig selv om, at det ikke er om-sorgssvigt, hvis hun ikke griber ind overfor den uhygiejnske mand. Den etiske regel, der angiver, at der kun bør gribes ind, hvis der er fysisk selvskade involveret, opløser nok ikke ligefrem den kognitive og affektive dissonans, der sandsynligvis ligger bag hendes modsatrettede udsagn og tvivl. Men 'R' aflaster sig selv fra at skulle tage videre stilling til konflikten, og således anskueliggør eksemplet den aflastende funktion, som etiske principper og retningslinjer kan have i praksis.

En praksisnær princip-etik?

Uanset om der er tale om professionelle eller etiske regler, er det altså vigtigt, at man holder sig de praktiske detaljer for øje og ikke har et alt for ensidigt fokus på de abstrakte principper. En ensidigt principfokuseret professionsetik for socialt arbejde løber ind i det problem, at den for mange situationer ikke kan være handlingsvejledende og mister blikket for de vigtige nuancer. Det er måske ikke alle felter indenfor etisk teori, der behøver at være handlingsvejledende, men det giver god mening at fastholde, at anvendt professionsetik rent faktisk må kunne bidrage til at hjælpe praksis.

En oplagt måde at imødekomme problemet med alt for abstrakte etiske principper er at opsætte en række mere praksisnære etiske værdier og principper, som vi kan støtte os til i socialt arbejde. En sådan tilgang finder vi eksemplificeret i Dansk Socialrådgiverforenings etikpjece "Værdighed, retfærdighed, integritet, ansvar. Professionsetik" (Dansk Socialrådgiverforening, 2011), som er udviklet i samarbejde med bl.a. Jørgen Husted og i høj grad afspejler hans professionsetik (Husted, 2009; se også Childress 1983). Som sådan er etiktilgangen i pjecen fortsat en principorienteret professionsetik, idet den som sit hovederinde har at anvende nogle

abstrakte etiske principper i det sociale arbejde. Samtidig er pjecen et tiltag til at udvikle en professionsetik, der kommer tættere på praksis.

Formålene med pjecen er at udbrede en etisk bevidsthed blandt socialrådgivere, at præcisere socialrådgivningens etiske retningslinjer, styrke socialrådgiveres identitet og bidrage til kvalitetssikring. Midlet hertil er at oplyste flere grundlæggende værdier, der antages at være afgørende for socialrådgivningens etiske praksis, men som i høj grad også afspejler klassiske etiske målestokke hentet i den normative og anvendte etik (Childress, 1983; Kagan, 1998). De 4 grundlæggende værdier er ifølge pjecen individets værdighed, social retfærdighed, professionel integritet og medmenneskeligt ansvar. Ud fra disse grundværdier bliver bestemte handlingsprincipper afledt, som igen er udgangspunkt for angivelsen af mere konkrete praksisstandarder (Husted, 2009; Socialrådgiverforening, 2011, pp. 4-5). På denne måde opsættes et slags hierarki af værdier og principper, der i udgangspunktet er meget abstrakte, men som bliver stadigt mere konkrete. Ud fra grundværdien om individets værdighed udledes f.eks. nogle mere specifikke etiske standarder: Man bør i det sociale arbejde respektere og søge at forbedre borgerens muligheder for selvbestemmelse, privatliv, værdighed og integritet, så længe borgeren ikke skader andre, og man skal styrke borgernes relationsdannelse og fællesskaber. Disse etiske retningslinjer er ikke hver især grundlag for ufravigelige kategoriske imperativer. Det må vurderes i de enkelte situationer, om de er relevante, og hvordan de må afvejes i forhold til hinanden og i forhold til situationen.

Praksis som etikkens udgangspunkt

Etik-pjecens og Hustedes tilgang til professionsetikken for socialt arbejde er også prak-

sisnær i den forstand, at socialrådgivningens konkrete problematikker bliver fremhævet som professionsetikkens analytiske udgangspunkt: Etikken bliver ikke tematiseret som noget komplet separat fra praksis, der skal påføres professionen ovenfra. Etikken bliver anset som en vigtig dimension af praksis selv. Selve behovet for etisk vejledning kommer ikke primært fra, at vi har indset eller hævdet nogle abstrakte etiske principper, som vi gerne vil have realiseret. Det kommer i denne tilgang af et behov for at kunne reflektere, argumentere og begrunde vores handlinger i det sociale arbejde, ikke kun ud fra professionsinterne krav, men fra et særligt etisk perspektiv, der er synes afgørende i arbejdet med mennesker.

Dette praksisudgangspunkt for professionsetikken er i god overensstemmelse med visse grundtræk ved etikken fænomenologi: Fra en erfaringsnær indgangsvinkel begynder etikken ikke ved principperne, det er snarere omvendt sådan, at etik og moral er noget, vi møder i dagligdagen i form af f.eks. dilemmaer, problemer og konflikter, som vi har svært ved at håndtere. Etiske principper kommer på banen som forsøg på at imødekomme behovet for en sådan håndtering. Etisk praksis tager fænomenologisk betragtet afsæt i, at vi som mennesker står i en konkret situation med konkrete erfaringer. Vi erfarer i dagligdagen, at noget er vigtigt og værdifuldt, som derfor 'kalder' på bestemte handlinger eller på en bestemt vilje til at være på bestemte måder (Husserl, 1988). Har vi svært ved at håndtere disse erfaringer, kan vi savne vejledning og have brug for handlingsanvisninger, hvilket de etiske principper måske kan hjælpe os med. Etiske principper er i denne forstand nødvendiggjort af erfaringerne: De er midler til at danne en etisk bevidsthed, som kan have blik for de normative handlegrunde og bidrage til at håndtere dagligdags etiske problemstillinger, hvis løsninger ikke giver sig selv.

Gamle kendinge

Selvom praksis i denne forstand bliver gjort til udgangspunktet for etikken i pjecen, ændrer det dog ikke på, at den stadig, når alt kommer til alt, eksemplificerer en principfokuseret *top-down*-tilgang til anvendt etik. De tidligere nævnte 4 grundværdier i pjecen bliver fremhævet som aksiomatiske og definatoriske pejlemærker for etikken, hvilket afspejler en klassisk metode i den anvendte etik, der bevæger sig fra det abstrakte til det mere konkrete. Værdierne er abstrakte goder eller principper, der skal implementeres i praksis, for at det etiske kan realiseres. De 4 grundværdier i pjecen er gamle kendinge i etisk og moralsk teori, de er typiske normative faktorer fra den normative moralfilosofi, dvs. elementer der i nyere tid bliver fremhævet af dominerende moralfilosoffer som afgørende standarder for rigtig og forkert: Princippet om at respektere folks selvbestemmelse afspejler f.eks. det efterhånden klassiske autonomiideal, der af såvel konsekvensetikere som pligtetikere i forskellige varianter er blevet dyrket som frihedens bestemmelse og en normativ kernefaktor i det moderne liv, nemlig det fornuftige individs bestemmelse af egne handlinger og handlingsregler for sig selv. Det indebærer også tanken om, at alle myndige har ret til at bestemme over sig selv, sin identitet og sine handlinger, så længe det ikke skader nogen (det såkaldte skadeprincip).

I praksis er det ifølge pjecens tilgang til principetikken socialrådgiverens etiske opgave i konkrete situationer at analysere og vurdere, om de givne etiske principper er relevante for den konkrete situation, og om det ene eller det andet princip kan og bør anvendes. For at have etisk bevidsthed kræves i denne optik bestemte fundamentale evner til at reflektere og argumentere samt til at begrunde sig i henhold til faktuelle forhold om de konkrete praksissituationer, handlingskonsekvenser og med henvisning til de etiske

principper. Anvendt professionsetik for socialt arbejde er således i pjecen ensbetydende med en reflekterende og argumenterende proces centreret om at danne velgennemtænkte og velbegrundede overvejelser, der skal ligge til grund for handlingerne (Dansk Socialrådgiverforening, 2011, pp. 3-4). Idéen synes således at være, at vi kan håndtere de etiske dilemmaer, konflikter og problemstillinger i hverdagen ved, at vi grundigt overvejer, hvilke handlingsprincipper og normative principper, der kan hjælpe os i de givne dilemmaer og begrunde forskellige handlinger (Husted, 2009, pp. 27-28).

Principper i konflikt

Som vi så i vores eksempel med 'R' (side 6), kan man i professionel sammenhæng have svært ved at håndtere konkrete komplekse sager ved at henvise til etiske principper, i tilfælde hvor det ikke giver sig selv, hvad det rigtige er at gøre. Dette kan skyldes, at principperne selv kan være i konflikt med hinanden, en pointe man bl.a. finder hos Hegel og Habermas (Habermas, 1999, p. 151). Ét af de typiske etiske dilemmaer, som ældreplejere f.eks. kan stå i, er at skulle håndtere ældre borgere, der efter alt at dømme insisterer på at leve på en måde, der underminerer deres egen livskvalitet. En beboer, der i længere tid har ligget i sin egen afføring og nægter at få skiftet sin ble af plejerne, fordi hans hud er blevet så øm, at det gør ondt på ham, når han bliver skiftet, kan være eksempel herpå (parafraseret eksempel fra workshop med plejepersonale). Et interview med en ældreplejer eksemplificerer også denne type dilemma (Personaleinterview, 'J', linje 208-214 og 219-235): Hun fortæller, hvordan det føles forkert at hjælpe en dybt alkoholiseret beboer med f.eks. at rydde op efter hans druk eller at hente en øl fra køleskabet til ham. På den ene side er det ikke hendes job at ændre en selvbestemmende myndig borgers

ønsker, men at varetage dem, på den anden side bliver denne varetagelse erfaret som en form for omsorgssvigt, idet hun bidrager mere eller mindre til alkoholismen.

Ifølge den praksisnære principetik repræsenteret i pjecen må vi forsøge at håndtere en sådan situation ved at analysere dilemmaet i lyset af de etiske principper og værdier, der kan være på spil. Gør vi dette, kan vi i forbindelse med denne situation fremhæve to principper, der synes at gøre den til et dilemma: På den ene side kan vi rekonstruere et princip om, at det er den professionelles pligt at drage omsorg for borgeren, og dette indebærer at hindre hans lidelse og alkoholisme. På den anden side kan vi rekonstruere vores pligt til at respektere den myndige borgers selvbestemmelse. Pointen, der viser denne fremgangsmådes utilstrækkelighed, er, at det ikke hjælper stort for praktikerens her at have en reflekteret bevidsthed om de etiske principper i forhold til at gøre det rigtige i situationen. Tværtimod kan en sådan bevidsthed blot tilføje frustration, fordi man bliver opmærksom på princippernes uforenelighed i denne situation og dermed netop bekræfter dilemmaet. Principperne selv bekræfter altså blot den etiske usikkerhed. Vi kan selvfølgelig hævde, at beboeren ikke er ved sin fulde fem og derfor bør umyndiggøres, have fjernet sin selvbestemmelsesret – og dermed ophæve den principielle usikkerhed. Men det er ikke sikkert, at beboeren meningsfuldt kan forstås som etisk umyndig, og uanset kan vi sagtens forestille os realistiske situationer, hvor det ikke er tilfældet. Det er altså ikke bare den konkrete situation, der giver plejerne et dilemma, men de mere eller mindre implicite principielle standarder, som vi i den praksisnære princip-etik håndterer dilemmaet med, der er i konflikt.

Et væsentligt spørgsmål i den forbindelse er, om kløften mellem etiske principper og praksis måske er et vilkår for etikken, vi simpelthen må acceptere. Én ting er de højere

idealer og retningslinjer for vores handlinger, noget andet er den besværlige praksis. Dette er et oplagt svar fra en forsvarer af den principfokuserede tilgang: Etisk bevidsthed kræver rigtig nok, at man tager udgangspunkt i de konkrete handlegrunde, der er givet i og med de konkrete praksissituationer, men etikken handler i denne optik ikke primært om at finde helstøbte løsninger på de etiske problemer og dilemmaer. Den handler om at gøre sig bevidst om etikken via refleksion, fortolkning af situationen og argumentation for derigennem at kunne begrunde sin praksis (Husted, 2009). Et andet forsøg på at løse problemet er at antage, at man ved at undersøge situationen nøje vil erfare, at i netop dette tilfælde giver én af de to modstridende principper mest grund til at handle (Audi, 2004). Men med disse pointer bekræftes blot behovet for situationsfornemmelse, eftersom det synes at være den konkrete situation, der dikterer, hvad der principielt er grund til at gøre, snarere end det er principperne, der påført situationen dikterer de etiske krav.

At navigere velbegrundet i etikens terræn

Fænomenologisk betragtet er det et grundtræk ved den etiske erfaring, at forskellige og ofte modsatrettede fordringer fremtræder. Dvs., at forskellige emner er givet i erfaringen som nogle, der præsriptivt 'kalder på os'. Det er ting, der er vigtige, sager der bør tages op, handlinger vi har forskellige gode grunde til at udføre. Det sker, at det giver sig selv, hvad der bør gøres i en given situation. Hvis sygeplejersken ser, at patientens tilstand pludselig er blevet markant forværret, så er hun ikke i tvivl om, at hun med det samme bør handle i patientens interesse. Alt andet vil ikke bare være uprofessionelt, men uetisk. Patientens tilstand giver en grund til at handle, der fremtræder vigtigere end andre handlegrunde. Denne erfarede forskel i vig-

tighed vidner om en meta-norm, der synes at strukturere vores viljes- og handlingsliv. Den kan argumenteres at udgøre en formal etisk grundnorm om, at man ideelt bør gøre det, man har mest grund til at gøre alt taget i betragtning (Parfit, 2011). Denne norm kan formuleres abstrakt som et princip, men er fænomenologisk betragtet ikke noget, der aktivt er påført *top-down* på erfaringslivet. Den er snarere en struktur i erfaringen, givet i og med at nogle ting normativt fremtræder som vigtigere end andre, en struktur, som vi kan rekonstruere i en abstraktionsproces (Engelsen, 2013; Husserl, 1988). Netop derfor er situationsfornemmelsen, blikket for de konkrete erfarede værdier og normative grunde, afgørende for etisk praksis: Ethiske fordringer kommer ikke ved, at principper bliver påført vores erfaringsindhold. De kommer fra erfaringen, der giver os forskellige handlegrunde, og ud fra hvilke vi kan rekonstruere etiske principper.

Hvad der er det bedste at gøre, alt taget i betragtning, giver langt fra altid sig selv, heller ikke i etikken. Samtidig må vi fastholde, at et etisk perspektiv på vores handlinger må være velbegrundet. Et væsentligt aspekt af etisk dannelse er og bliver evnen til at danne velbegrundede udsagn og meninger om konkrete etisk relevante situationer og med et fokus på at begrunde og kritisere praksis i lyset af almene normative standarder. Imidlertid kan man også argumentere for, at disse mere intellektuelle tilgange til, hvad det vil sige at kunne navigere kvalificeret og velbegrundet i det etiske terræn, heller ikke er tilstrækkelige. Som vi har set det, kommer principperne ofte til kort som støttepunkter i etisk praksis.

En mere fundamental pointe relevant i denne sammenhæng er, at vi kan redegøre for etisk velbegrundethed på andre måder end ved at fremhæve evnen til at forstå og handle i lyset af abstrakte etiske principper samt betone intellektuelle kompetencer til

at kunne begrunde handlinger. Stiller vi os spørgsmålet for en professionsetik, hvad der bedst kvalificerer os til at forstå, opfange og handle ud fra, hvad vi har gode og bedste grunde til at gøre i de konkrete situationer, åbner der sig et væld af relevante undersøgelsesfelter. De erkendemæssige betingelser for velbegrundet etisk forståelse og handling er med andre ord ikke kun, og måske ikke engang primært, intellektuelle. Vi kan tænke os kvalificeret etisk kunnen, der ikke bliver udmøntet i en evne til eller mulighed for at foretage *akter* af begrundelse ud fra etiske principper, men snarere er en etisk færdighed af ikke-intellektuel karakter: Den emotionelt modne fagprofessionelle med empatisk fornemmelse for medmennesker, udsyn og selvforståelse, som befinder sig i et godt arbejdsmiljø, kan sagtens tænkes at være mere etisk kvalificeret end professoren i etik. Praktikerer er måske tilbøjelig til at gøre det rigtige i praksissituationer, selvom hun ikke er i stand til at eksplicite grundene til det, hun gør. Imens kan vi nemt tænke os etikprofessoren handle uetisk, selv om hun kender professionsetikkens principper og kender sin de etiske principper til hudløshed.

Pointen er, at det at være etisk kvalificeret eller etisk velbegrundet kan være andet og mere end blot at kunne give gode etiske grunde til vores handlinger. Såkaldte pålidelighedsteorier om begrundethed argumenterer for denne tilgang til begrundelsesspørgsmålet (Broadie, 2010; Dretske, 1994; Goldman, 1994; Roeser, 2011; Schafer-Landau, 2003). Vi kan illustrere den erkendelsesteoretiske pointe vha. en parallel til sanseerfaringen: Det er ukontroversielt at konstatere, at man kan være begrundet i sin overbevisning om, at der står en kop te på bordet, ved blot at kigge på bordet. Har man en velfungerende synssans, evt. et par gode briller samt et begreb om, hvad en kop og et bord er, så er der stor sandsynlighed for, at man har ret i, at koppen står på bordet, når man danner denne

overbevisning efter at have kigget på sagen. Det er selve pålideligheden af overbevisningens kilder og de gunstige betingelser for meningsdannelsen, der ifølge pålidelighedsteori for begrundethed gør overbevisningen velbegrundet, ikke nødvendigvis en (reel eller mulig) intellektuel refleksion over egen synspraksis eller lignende. Et barn uden evnen til at reflektere over sin praksis kan med andre ord under de rette betingelser – f.eks. en velfungerende synssans og gode lysforhold – være ganske velbegrundet i sin overbevisning, når hun mener, at koppen står på bordet, ved blot at sanse, at det er tilfældet. Sagt anderledes kræver velbegrundetheden af en overbevisning ikke nødvendigvis nogen ekstra intellektuel akt af begrundelse, endsige nogen eksplicit tankerække, for så vidt at man har velfungerende kilder til sin overbevisning, og man befinder sig under vilkår, der giver gode betingelser for informationsdannelsen.

På samme måde kan vi tematisere velbegrundetheden i etisk praksis – både af vores handlinger og vores overbevisninger – som et resultat af velfungerende handle- og forståelseskilder og gode betingelser herfor. Det virker ikke kontroversielt at hævde, at en erfaren ældreplejer, der arbejder under gode vilkår, og som besidder stærke empatiske evner og andre basale mellemmenneskelige færdigheder, i masser af tilfælde kan være i stand til at handle på en etisk kvalificeret måde, selv om hun aldrig skænker etiske principper en tanke. Et interessant spørgsmål i dette perspektiv er så, hvad det nærmere bestemt er, som kvalificerer den etiske praksisorientering, når det ikke nødvendigvis er akter af begrundelse i lyset af etiske principper. Ligesom man i videnskaben har undersøgt betingelserne for en velfungerende synssans, må vi i filosofien undersøge kilderne til og betingelserne for kvalificeret – og i den pålidelighedsteoretiske betydning velbegrundet – etisk praksis. Hvilke processer og evner gør

mennesker stand til at være etisk kvalificeret i praksis, ikke mindst i socialt arbejde? Én ting er selvfølgelig at erklære, at evnen til at have blik for detaljer og nuancer er afgørende for den etiske praksis, en anden er at specificere, hvad der egentlig betinger dette blik og den etiske kompetence i det hele taget. Basale menneskelige færdigheder kan argumenteres at bidrage til den etiske kompetence, f.eks. empatiske evner og evnen til at være nærværende uden at miste blikket for det større billede (Engelsen, 2018a). Også gode arbejdsvilkår, rutiner og normer på en arbejdsplads kan argumenteres at bidrage til velkvalificeret etisk praksis.

At vi på denne måde kan tematisere etisk velbegrundethed som andet og mere end de intellektuelle evner til at reflektere og begrunde sin praksis, hænger godt sammen med at etik som emne i sin kerne er praksisorienteret. Etik er ikke kun, endsige primært, et teoretisk anliggende. Der er basalt forskel på intellektuel og teoretisk forståelse af etik på den ene side og så det at være en kvalificeret etisk praktiker. Der er lejre og traditioner i filosofien, der fra forskellige udgangspunkter og med forskellige motiver har taget skridt i retning af et sådant fokus for etikken, og som vi kan lade os inspirere af. F.eks. er der inspiration at hente i nærheds- og omsorgs- tiske tilgange til etik (Noddings, 2003), og ikke mindst i dydsetikkens fokus på praktisk fornuft (*phronesis*) som en kompliceret praksisevne (Aristoteles, 2000; Christensen, 2008; Nussbaum, 2003, 2011). I denne indfaldsvinkel bliver fokus gerne forskudt fra etiske handlinger og principper til den etiske dannelse, og etisk dannelse kan vi tematisere som det bredere spørgsmål om at udvikle og kultivere betingelser for evnen til at navigere kompetent i den konkrete praksis. Betingelserne selv kræver dog stadig nærmere udforskning.

Nye genstandsområder for professionsetikken

Med fokus på de processer, der betinger en kvalificeret etisk praksis, kan vi undersøge mulighederne for at navigere i etikken kuperede terræn frem for det sædvanlige fokus på principper, der skal påføres praksis ovenfra. Hermed åbner der sig et væld af relevante emner, som kandidider til at være de centrale pålidelige kilder og betingelser for velbegrundet etisk praksis. Vi skal her blot nævne nogle enkelte emner, der kunne spille afgørende roller som betingelser for kvalificeret etisk praksis i relation til socialt arbejde, og som kunne udforskes nærmere i professionsetikken. De her nævnte både person-interne og -eksterne emner for professionsetiske undersøgelser er på ingen måder udtømmende, og emnerne overlapper og må ses som aspekter af den større sammenhæng af pålidelighedsskabende betingelser for etisk praksis i socialt arbejde. Ligesom synet må suppleres af andre sanser, hjælpemidler (briller) og gode lysbetingelser, må de forskellige kilder til og betingelser for etikken ses i den bredere sammenhæng med andre betingelser for etisk kunnen, og ofte supplerer og korrigerer de forskellige aspekter hinanden.

Emotioner og stemninger

En interessant kandidat til et vigtigt undersøgelsesfelt for etisk kompetence er det emotionelle livs funktioner og dysfunktioner: Der er efterhånden gode forskningsbaserede argumenter for, at intentionale (genstandsrettede) emotioner spiller en afgørende rolle i evnen til at opfange og danne værdibetydning i konkrete situationer (Engelsen, 2018b; Ferran, 2008; Zagzebski, 2003, p. 66), og det gælder såvel positive som negative emotioner. Det kan argumenteres, at vi har brug for emotionerne til netop at have blik for (eller føling med) etik-relevante detaljer i det nære

liv, som mere intellektuelle indstillinger ikke så nemt har fornemmelse for. Medfølelse er eksempelvis essentielt knyttet til vigtige personlige værdierfaringer og erfaringer af, hvad der har værdi for andre, f.eks. den positive værdi af et andet menneskes glæde eller den negative værdi af den andens lidelse. Samtidig disponerer mange emotioner til overforbrug af psykisk energi og tunnelsyn, idet vi kan være tilbøjelige til at være 'fanget' i vores emotionelle tilstande på måder, der låser vores opmærksomhed fast i snævre perspektiver. Dette kan i etisk henseende stå i vejen for opfattelsen af en række etisk vigtige normative handlegrunde og således forstyrre den etiske praksis uhensigtsmæssigt. En seriøs undersøgelse af emotionerne må gøre op med den absolutte modsætning mellem fornuft og følelse og i stedet specificere, under hvilke omstændigheder emotionerne er henholdsvis afgørende og står i vejen for den etiske kompetence. Også stemningers og sociale atmosfærers betydning i etikken er et fokus, der er værd at tage seriøst. Meget tyder på, at bestemte stemninger og rumlige atmosfærer har afgørende betydning for betingelserne for menneskers opmærksomhed og velbefindende og dermed også for etikken (Böhme, 2013; Haybron, 2010; Heidegger, 2006, §26-29; Langewitz, 2007).

Personlige færdigheder

En række personlige færdigheders funktioner i etisk kompetence er, som allerede nævnt, også oplagte emner for nærmere undersøgelser, herunder basale mellem menneskelige egenskabers erkendefunktioner i håndteringen af egen og medmenneskers velbefindende og trivsel. Coping-mekanismer, selv-monitoring og selvregulering, verbale og kropslige kommunikationsmønstre og etiske funktioner tilknyttet mentalisering, empati og perspektiv-fleksibilitet kan alle nævnes som relevante fokusområder. De to sidstnævnte

spiller måske meget fundamentale roller for etisk praksis (Engelsen, 2018a; Tiberius, 2008, 2018): Perspektiv-fleksibilitet er den basale evne til at skifte perspektiv, når det ud fra den givne praksiskontekst er passende. Det indebærer en fornemmelse for, hvornår det f.eks. er passende at være nærværende og 'zooome ind' på de mennesker, man står ansigt til ansigt med, hvornår det er passende at kigge indad sætte fokus på egne tilbøjeligheder, begrænsninger og muligheder, og hvornår det også er passende at 'zooome ud' og f.eks. inddrage andres perspektiver på en given sag. Og perspektiv-fleksibilitet indebærer en fornemmelse for at sætte ting i et tidsligt perspektiv. I visse situationer er det vigtigt at have blik for det langsigtede perspektiv, i andre det kortsigtede. Der er også gode argumenter for, at empati er en basal evne, som, forstået korrekt, er den der gør os i stand til at forstå andre oplevende væsner og dermed værdier og grunde til at handle, som er etisk signifikante, der specifikt knytter sig til andres liv (Engelsen, 2018a; Klawonn, 1996). Imidlertid kan empatien også gøre os *biased* (Bloom, 2016; Prinz, 2014), i hvert fald hvis ikke den modsvares af andre perspektiver, f.eks. større udsyn og erkendelse af egne tilbøjeligheder.

Sociale processer

De erkendemæssige betingelser for etikken kan også sættes i forbindelse med gruppedynamikker, arbejdsgange, institutioner, normer og sociale processer i det hele taget. Hvordan kan man i socialt arbejde f.eks. systematisere at gøre plads til empati og medfølelse i den daglige praksis uden at udbrede en generel bias, disponere for stres og udbrændthed for fagprofessionelle og bevare det brede udsyn og de langsigtede perspektiver? Kan forskellige former for gruppedynamikker, arbejdsdelinger og miljømæssige indretninger f.eks. vise sig afgørende og hensigtsmæssige,

ikke bare for den professionelle praksis, men for etikens vilkår?

Afsluttende bemærkninger

Etisk praksis er ikke bare evnen til at implementere højere idealnormer, men i dagligdagen at kunne navigere i konfliktende interesser, dilemmaer, prioriteringer og konstant skiftende vilkår. Disse vilkår er vel at mærke aldrig ideelle. Det er en del af professionsetikens grundvilkår, at fagprofessionelles erfaringer af en myriade af normative grunde i praksis danner udgangspunkt for vores handlinger, vores fornemmelser samt overvejelser om, hvad det rigtige er at gøre. De uundgåelige dilemmaer og handlingskonflikter, der fremtræder i disse erfaringer, forstærker behovet for at udvikle og fokusere på professionsetik, der sætter praksis i bedre belysning.

I dette lys er det et problem, hvis ikke de etiske principper bidrager til at håndtere de

etiske problemstillinger i praksis. Vi har vist, hvordan princip-fokuseret professionsetik på trods af sine vigtige funktioner har nogle principielle begrænsninger, og vi foreslår derfor at udvide horisonten. Vi må have blik for, hvilke vigtige funktioner de etiske principper har for etisk praksis, men samtidig bemærke hvor de er begrænsede. Der er ikke nogen nødvendig sammenhæng mellem intellektuelle indstillinger og kvalificeret etisk praksis. En væsentlig grund hertil er, at der er forskel på at vide, hvad der kan begrundes som det rigtige at gøre og rent faktisk at gøre det rigtige. Men mere basalt er det forhold, at selve betingelserne for etisk praksiskunnen ikke kun er af teoretisk karakter. Vi må supplere de principorienterede professionsetiske analyser ved at rette fokus på de bredere betingelser for den dagligdags evne til at forholde sig til konkrete normative handlegrunde på en kvalificeret og fornuftig måde for derigennem finde vej i etikens kuperede terræn.

REFERENCER

- Aristoteles. (2000). *Etikken (Den nikomacheiske etik)*: Det Lille Forlag.
- Audi, R. (2004). *The Good in the Right: A Theory of Intuition and Intrinsic Value*: Princeton University Press.
- Beauchamp, T. (2005). The Nature of Applied Ethics. In R. G. F. a. C. H. Wellman (Ed.), *A Companion to Applied Ethics*: Oxford: Wiley.
- Bloom, P. (2016). *Against Empathy. The Case for Rational Compassion*. New York: HarperCollins Publishers.
- Broadie, A. (2010). Reid Making Sense of Moral Sense. In S. Roeser (Ed.), *Reid on Ethics*. London: PALGRAVE MACMILLAN.
- Böhme, G. (2013). *Atmosphäre: Essays zur neuen Ästhetik* (Edition Suhrkamp ed.): Suhrkamp Verlag.
- Childress, T. L. B. J. F. (1983). *Principles of Biomedical Ethics* (2 ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Chris Lloyd, R. K., Leslie Chenoweth. (2002). Social work, stress and burnout: A review. *Journal of Mental Health*, 11(3), 255–265.
- Christensen, A.-M. S. (2008). *Moderne dydsetik – arven fra Aristoteles*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Dige, M. (2011). Praktisk etik – en oversigt. In A.-M. S. Christensen (Ed.), *Filosofisk etik* (pp. 147-182). Århus: Aarhus Universitetsforlag
- Dretske, F. I. (1994). Précis og Knowledge and the Flow of Information. In H. Kornblith (Ed.), *Naturalizing Epistemology* (2. ed.): MIT press.
- Engelsen, S. (2013). *A Defense of Moral Experience. A Phenomenological Approach to Moral Reasons, Motivation, and Intuition*. (PhD), University of Southern Denmark,
- Engelsen, S. (2016). Emotioners (u)nytte. En fænomenologisk analyse af emotioner i praktisk rationalitet. *Akademisk Kvarter 14*.

- Engelsen, S. (2018a). *Etiske færdigheder i pædagogisk praksis*. Copenhagen: Dafolo.
- Engelsen, S. (2018b). Feeling value. A systematic phenomenological account of the original mode of presentation of value. . In R. Q. Parker, Ignacio (Ed.), *New Yearbook for Phenomenology and Phenomenological Philosophy, Issue om Phenomenology of Emotions*: Routledge.
- Ferran, Í. V. (2008). *Die Emotionen. Gefühle in der realistischen Phänomenologie* (Vol. 6). Berlin Akademie Verlag.
- Gert, K. D. C. B. (1990). A Critique of Principlism. *Journal of Medicine and Philosophy*, 15, 219-236.
- Goldman, A. (1994). What is Justified Belief. In H. Kornblith (Ed.), *Naturalizing Epistemology* (2 ed.): MIT press.
- Habermas, J. (1999). From Kant to Hegel and Back Again. The Move Towards Detranscendentalization. *European Journal of Philosophy*, 7(2), 129-157.
- Haybron, D. M. (2010). *The Pursuit of Unhappiness: The Elusive Psychology of Well-Being* (1st ed.): Oxford University Press.
- Heidegger, M. (2006). *Sein und Zeit* (19 ed.). Tübingen: Max Niemeier Verlag.
- Holtug, N. (2011). Konsekventialisme. In A.-M. S. Christensen (Ed.), *Filosofisk etik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Husserl, E. (1988). *Vorlesungen über Ethik und Wertlehre. 1908-1914. Husserliana 28* The Hague, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, E. (1999). *Erfahrung und Urteil. Untersuchungen zur Genealogie der Logik* (R. u. h. v. L. Landgrebe Ed. 7 ed.): Meiner Felix Verlag GmbH.
- Husted, J. (2009). *Etik og værdier i socialt arbejde* (1 ed.). København: Hans Reitzels Forlag.
- Kagan, S. (1998). *Normative Ethics*. Boulder: Westview Press.
- Kant, I. (2001). *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Ditzingen: Reclam.
- Klawonn, E. (1996). *Et udkast til en teori om moralens grundlag*: Odense Universitetsforlag.
- Langewitz, W. (2007). Beyond content analysis and non-verbal behaviour—What about atmosphere? A phenomenological approach. *Patient Education and Counseling*, 53, 319–323.
- Løgstrup, K. E. (1958). *Den etiske fordring*: Gyldendal.
- Mill, J. S. (1998). *Utilitarianism* (R. Crisp Ed.): Oxford University Press.
- Noddings, N. (2003). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (2 ed.): University of California Press.
- Nussbaum, M. C. (2003). *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. C. (2011). *Creating Capabilities* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Parfit, D. (2011). *On What Matters* (1 ed. Vol. 1). USA: Oxford University Press.
- Prinz, J. J. (2014). Is Empathy Necessary for Morality? In A. C. P. Goldie (Ed.), *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*: Oxford University Press.
- Rachels, J. (1993). *The Elements of Moral Philosophy* (2 ed.). New York: McGraw-Hill.
- Roeser, S. (2011). *Moral Emotions and Intuitions*: Palgrave Macmillan.
- Schafer-Landau, R. (2003). *Moral Realism – A Defense*: Oxford University Press, USA.
- Scheler, M. (2007). *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines Ethischen Personalismus*: Adamant Media Corporation
- Singer, P. (1993). *Practical Ethics* (2 ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Socialrådgiverforening, D. (2011). Værdighed, retfærdighed, integritet, ansvar. Professionsetik. In D. Socialrådgiverforening (Ed.), *Consciousness and Emotion*.
- Tiberius, V. (2008). *The Reflective Life. Living Wisely Within Our Limits*. Oxford: Oxford University Press.
- Tiberius, V. (2018). *Well-Being As Value Fulfillment: How We Can Help Each Other to Live Well*: OXFORD University Press.
- Zagzebski, L. (2003). Emotion and Moral Judgment. *Philosophy and Phenomenological Research*, 66, 104–124.

NOTER

1. Artiklen er en del af teoriudviklingen for forskningsprojektet *Elderly wellbeing and alcohol – a tricky cocktail*. Projektet har base ved Syddansk Universitet og er finansieret af *The Velux Foundations*.

Søren Engelsen, adjunkt, ph.d.
Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet
e-mail: soeng@sdu.dk

Regina Christiansen, ph.d.-stipendiat
Institut for Kulturvidenskaber og Enheden for klinisk alkoholforskning, Syddansk Universitet
e-mail: reginachristiansen@health.sdu.dk

Jakob Emiliussen, post.doc
Enheden for klinisk alkoholforskning, Syddansk Universitet
e-mail: jemiliussen@health.sdu.dk